

De kleiekotzer als beschermengel van de molen

Zowel wind- als watermolens hebben in de loop der eeuwen, naast een economische, altijd ook een symbolische betekenis gehad. Sterk verbonden hiermee was het bijgeloof dat, net zoals in andere beroepsgroepen, uiteraard ook in die van de molenaars algemeen voor kwam. Over deze onderwerpen is door meerdere auteurs het een en ander geschreven - zie de literatuurvermelding.

In het buitenland kwam bijgeloof uiteraard ook voor en een mooi, bijzonder en duidelijk voorbeeld hiervan is nog steeds te zien in diverse watermolens in het Zwarte Woud.

Het is de kleiekotzer, een sierlijk bewerkt houten masker, dat over de uitlaatopening van de builkist is geplaatst en waaruit de zemelen werden 'gekotst'. Uit onderzoek, door o.a. dr. A. Rehbaum-Keller, is gebleken dat het masker geen uniform uiterlijk had, maar in vele variaties voorkwam. Aangenomen wordt dat

het masker de molen moest beschermen tegen kwade machten en boze krachten en behoeden voor ongeluk en gevaar.

Het masker kwam overigens niet alleen voor in het Zwarte Woud, maar werd ook in andere delen van zuidwest Duitsland aangetroffen, evenals in de Elzas. De meeste kleiekotzers zijn echter nu nog slechts te vinden in musea.

Een mooi gesneden exemplaar is te zien in het interessante Schwarzwälder Freilichtmuseum Vogtsbauernhof, gesitueerd aan het riviertje Gutach en gelegen in het gelijknamig dorp Gutach (Schwarzwaldbahn).

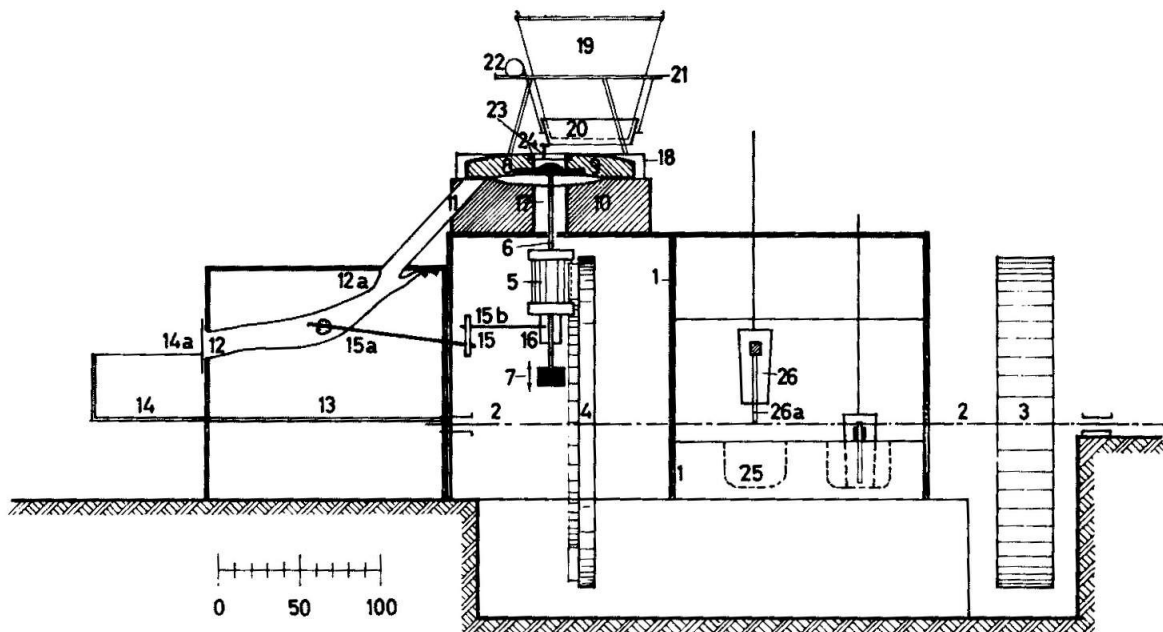
Hier is in 1964 de "Haus-Mahlmühle", die moest wijken voor de aanleg van een nieuwe Bundesstraße, weer opgebouwd. De molen was afkomstig van de Adamshof in Vorderlehengericht en dateert van 1609. Op zijn oude standplaats is de molen tot 1963 in gebruik geweest.

De "Haus-Mahlmühle" in het Schwarzwälder Freilichtmuseum Vogtsbauernhof te Gutach. Helemaal links, in het midden van de foto, is de goot te zien, waarmee het water naar het waterrad wordt geleid. (foto auteur 1-7-2010)

De "Haus-Mahlmühle" in het Schwarzwälder Freilichtmuseum Vogtsbauernhof is een watermolen met een bovenslag waterrad. Hiermee worden niet alleen de maalsteen en de buil aangedreven, maar ook twee stampers. Deze stampers werden gebruikt voor het pellen van gierst en gerst en het kneuzen van overgebleven maalafval. De stamptrog is van steen, maar werd ook in hout uitgevoerd. In de molen werd voornamelijk rogge gemalen en dat gebeurt nu nog steeds. Op de hieronder afgebeelde tekening¹ is een dwarsdoorsnede van de molen weergegeven. De maalstenen bevinden zich op een maalstoel (Biet), de daarop geplaatste witte

zandstenen ligger (Bodenstein) heeft een dikte van 60 cm en een diameter van 124 cm. Op de ligger is de kuip (Zarge) geplaatst, waarin de looper (Läuferstein) draait. Deze heeft een ovale bovenkant, een dikte van nog geen 20 cm en een diameter van 105 cm. Vanuit de kuip loopt de meelpijp (Mehlrohr) naar de buil- of meelkast. Om er voor te zorgen dat de stenen niet warm worden bij gebrek aan maalgoed, is een belinstallatie geïnstalleerd, die vanuit de kaar is verbonden met een bel. Deze wordt geluid, wanneer de kaar bijna leeg is. Vervolgens wordt eveneens, met een schuif, de watertoevoer naar het rad onderbroken.

GANG DES MAHLVERFAHENS

1 „Biet“	15a Klop- oder Beutelstock
2 Wellbaum	15b Beutelmännle - Arm
3 Wasserrad	16 Zweischlag
4 Kammrad	17 Büchse
5 „Kolben“, „Spindel“	18 Zarge
6 Lang- oder Mühleisen	19 Trimmel, Tremella „Trimodia“
7 Pfannensteg mit Pfanne	20 Rührtrögle
8 Haue	21 Rüttelstuhl
9 Läuferstein	22 Holzrad zum Heben und Senken des Rührtrögles
10 Bodenstein	23 Rührstecken
11 Mehlrohr	24 Rührring
12 Beutel	25 Stampftrog
13 Mehlkasten	26 Stößel
14 Kleietrog	26a Arm zum Hebel des Stößels
14a Kleiekotzer	
15 Beutelmännle	

1. De tekening "Gang des Mahlverfahrens" is opgenomen in het artikel van Hermann Schilli *Die Schwarzwälder Mühle* (erläutert an der Mühle des Vogtsbauernhofes in Gutach).

*De "Haus-Mahlmühle" in het Schwarzwälder Freilichtmuseum Vogtsbauernhof te Gutach.
Links is aan de voorzijde van de builkast de kleiekotzer te zien.*

*Detailopname van de
kleiekotzer van de
"Haus-Mahlmühle"
in het Schwarzwälder
Freilichtmuseum
Vogtsbauernhof
te Gutach.*

*Het hoofd is rondom met
krullen omgeven, het
voorhoofd is voorzien van
fronsen en er boven is een
schelp gekerfd, de
wenkbrauwen en snor zijn
dwars gekerfd en de ogen
zijn klein uitgevoerd.*

(foto's auteur 1-7-2010)

Twee foto's tonen de builkist met de buil. De buil is gemaakt van speciaal zijdegaas en is in de lengterichting voorzien van een leren band met een lus, waarin de builstok is gestoken. Onder de bolspil is een tweeslags kamrad geplaatst, waarmee een korte klopstok wordt bewogen. De klopstok is in de "Beutelmännle" gestoken, waarin aan de andere kant de builstok zit, die dus eveneens heen en weer wordt geslagen en daarmee het meel door de buil slaat. De zemelen (kleie) verdwijnen door de opening (mond) van de kleiekotzer en worden opgevangen in de zemelenbak.

Aan de zolderbalken hangt een reserve buil.

Het slaan van de klopstok en de schuddebak veroorzaakt het geluid waarvan men zegt: "es klappert die Mühle am rauschenden Bach".

De beide houten stampers worden vier keer per omwenteling van het waterrad door spaken opgetild.

(foto's auteur 1-7-2010)

De foto hiernaast toont een kleiekotzer, die in een vitrine in het Schwarzwälder Freilichtmuseum Vogtsbauernhof te Gutach is te zien.

(foto auteur 1-7-2010)

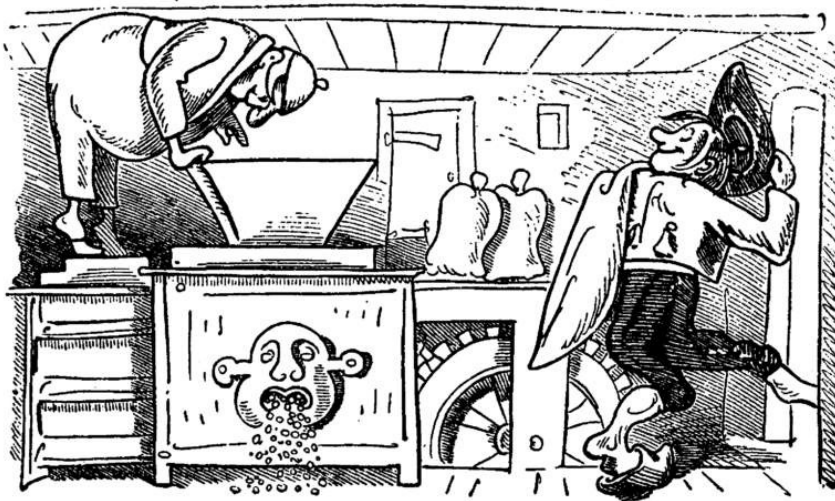
Een kleiekotzer zonder gezicht, zoals die is te zien in het Freilichtmuseum Neuhausen ob Eck.

In het Hohenloher Freilandmuseum te Wackershofen (Schwäbisch Hall) is een uit Weipertshofen afkomstige molen met drie maalkoppels herbouwd. De te zeer versleten builkast werd exact nagebouwd en heeft geen kleiekotzer als afdekplaat. (foto auteur 27-6-2010)

De kleiekotzer heeft met name in Duitsland een brede bekendheid gekregen door de verhalen over "Max und Moritz" van de Duitse dichter en tekenaar Wilhelm Busch (15 april 1832 - 9 januari 1908). In het zevende deel van dit geïllustreerde gedicht spelen de

streken van de beide hoofdpersonen zich af in een molen. Op één van de afbeeldingen tekende de schrijver de molen met de builkast, welke is voorzien van een kleiekotzer. Zie voor het volledige verhaal aan het eind van dit artikel.

De kleiekotzer getekend door Wilhelm Busch in het verhaal van Max und Moritz.

Uit een inventarisatie is gebleken dat er nog zo'n 150 kleiekotzers aanwezig zijn, waarvan de meeste zich in musea bevinden. Een klein

deel zit nog op zijn originele plek, namelijk op de builkast. Hieronder toon ik van elke serie enige afbeeldingen.

Kleiekotzer uit het Kinzigtal

Öhlerhofmühle

Fessler Muehle te Sersheim

Titisee Neustadt - Öhlerhofmühle

Klostermühle Seligenstadt

Zoals uit de afbeeldingen blijkt zijn het allemaal gezichten van mannen. Een onduidelijke afbeelding van een vrouwegezicht is slechts

één keer aangetroffen. Van de meeste afbeeldingen kon ik de exacte locatie (nog) niet achterhalen.

Op de website <http://www.koenigshuette.com/muehle4.html> is de volgende informatie en interessante afbeelding te vinden:

Der Kleiekotzer

Dies ist der Kleiekotzer der Alten Mühle der Königshütte. Meister Bock hat ihn geschnitzt. Der Mensch hatte schon seit antiker oder möglicherweise vorgeschichtlicher Zeit das Bedürfnis, ihm wertvolle Erzeugnisse oder Räume vor bösen Mächten zu schützen.

Durch Komik oder Grauen sollte der Eindringling abgelenkt oder verschreckt werden. Auch im Mühlenbereich war Aberglaube im Spiel. Die Kleiekotzer waren allerdings hauptsächlich nur im Schwarzwald und Elsaß in den dortigen Wassermühlen zu finden.

Vielleicht war es auch einfach nur Brauch, den kleinen, damals nur aus Mahlgang und Beutelkiste bestehenden Wassermühlen ein Gesicht zu geben und mit seiner Schnitzkunst mit den anderen Müllern um die schönste Maske wettzueifern.

Der Kleiekotzer wurde stets am Ausgang der Beutelkiste angebracht. Aus seinem großen Maul rieselte dann die Kleie.

Max und Moritz

Eine Bubengeschichte in sieben Streichen

Max und Moritz machten beide,
Als sie lebten, keinem Freude:
Bildlich siehst du jetzt die Possen,
Die in Wirklichkeit verdrossen,
Mit behaglichem Gekicher,
Weil du selbst vor ihnen sicher.
Aber das bedenke stets:
Wie man's treibt, mein Kind, so geht's.

Vorwort

Ach was muß man oft von bösen
Kindern hören oder lesen!
Wie zum Beispiel hier von diesen,
Welche Max und Moritz hießen.
Die, anstatt durch weise Lehren
Sich zum Guten zu bekehren,
Oftmals noch darüber lachten
Und sich heimlich lustig machten.
Ja, zur Übeltätigkeit,
Ja, dazu ist man bereit!
Menschen necken, Tiere quälen,
Äpfel, Birnen, Zwetschen stehlen
Das ist freilich angenehmer
Und dazu auch viel bequemer,
Als in Kirche oder Schule
Festzusitzen auf dem Stuhle.

Aber wehe, wehe, wehe,
Wenn ich auf das Ende sehe!!
Ach, das war ein schlimmes Ding,
Wie es Max und Moritz ging.
Drum ist hier, was sie getrieben,
Abgemalt und aufgeschrieben.

Letzter Streich

Max und Moritz, wehe euch!
Jetzt kommt euer letzter Streich!

Wozu müssen auch die beiden
Löcher in die Säcke schneiden?

Seht, da trägt der Bauer Mecke
Einen seiner Maltersäcke.

Aber kaum, daß er von hinnen,
Fängt das Korn schon an zu rinnen.

Und verwundert steht und spricht er:
"Zapperment! Dat Ding werd lichter!"

Hei! Da sieht er voller Freude
Max und Moritz im Getreide.

Rabs! - In seinen großen Sack
Schaufelt er das Lumpenpack.

Max und Moritz wird es schwüle;
Denn nun geht es nach der Mühle.

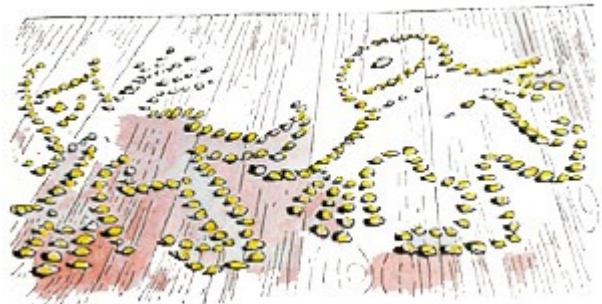
“Meister Müller, he, heran!
Mahl er das, so schnell er kann!”

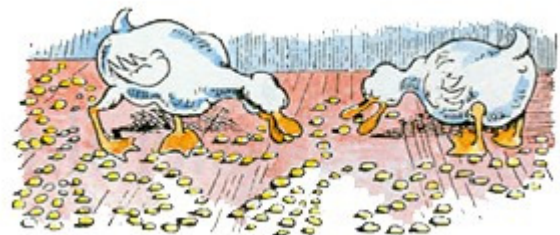
“Her damit!” und in den Trichter
Schüttelt er die Bösewichter.

Rickeracke! Rickeracke!
Geht die Mühle mit Geknacke.

Hier kann man sie noch erblicken
Fein geschrotet und in Stücken.

Doch sogleich verzehret sie

Meister Müllers Federvieh.

Schluß

Als man dies im Dorf erfuhr,
 War von Trauer keine Spur.
 Witwe Bolte, mild und weich,
 Sprach: "Sieh da, ich dacht es gleich!"
 "Jajaja!" rief Meister Böck,
 "Bosheit ist kein Lebenszweck!"

Drauf so sprach Herr Lehrer Lämpel:
 "Dies ist wieder ein Exempel!"
 "Freilich", meint der Zuckerbäcker,
 "Warum ist der Mensch so lecker!"
 Selbst der gute Onkel Fritze
 Sprach: "Das kommt von dumme Witze!"

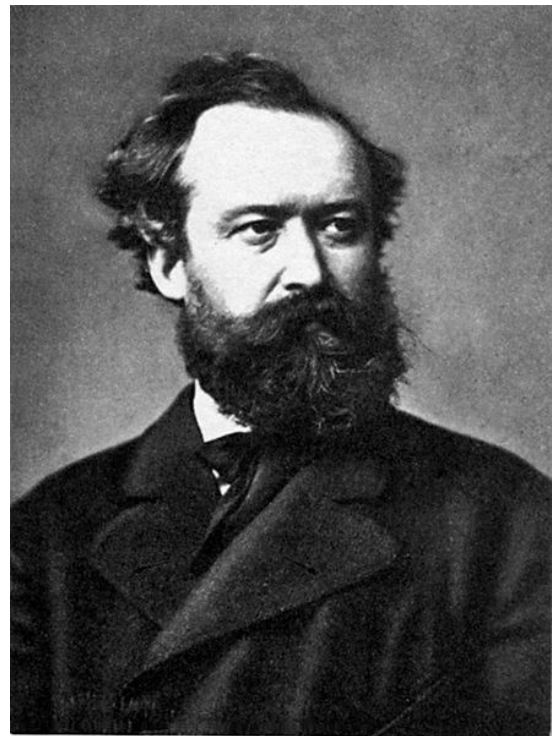
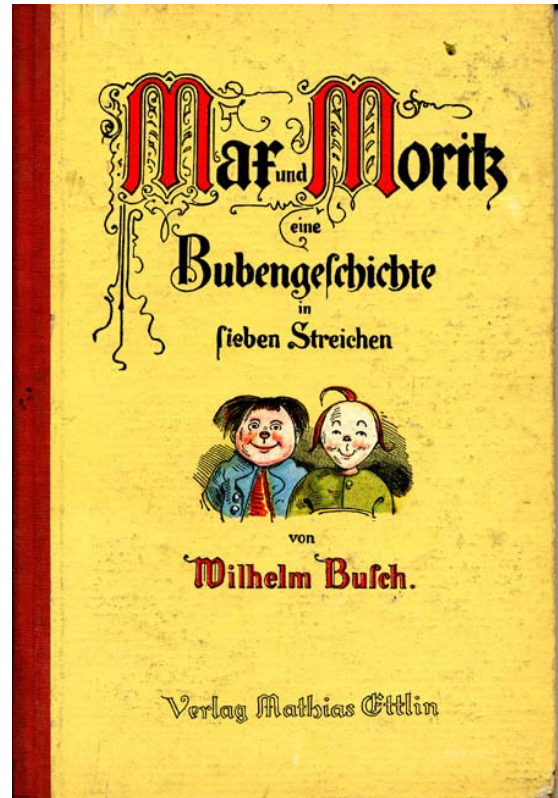
Doch der brave Bauersmann
 Dachte: "Wat geht meck dat an!"
 Kurz, im ganzen Ort herum
 Ging ein freudiges Gebrumm
 "Gott sei Dank! Nun ist's vorbei
 Mit der Übeltäterei!!"

© 2010 Wilhelm Busch.de

<http://www.wilhelm-busch.de>

Wilhelm Busch (* Wiedensahl, 15 april 1832 – † Mechtshausen, 9 januari 1908) was een Duitse dichter en tekenaar. Zijn bekendste creaties zijn *Max und Moritz* (1865) en *Die fromme Helene* (1872).

Wilhelm Busch werd geboren in een groot middenstandsgezin in het dorpje Wiedensahl (Niedersachsen). Hij leerde voor ingenieur, doch studeerde voor kunstschilder te Düsseldorf, Antwerpen en München. Gedurende zijn leven produceerde hij ruim duizend schilderijen, maar hij werd beroemd met een andere activiteit, namelijk met het schrijven van grappige verhalen, die hij illustreerde in de vorm van een strip. Ze werden gepubliceerd in de *Fliegende Blätter*.

Wilhelm Busch

Es klappert die Mühle am rauschenden Bach

Ernst Anschütz (1824)

Es klappert die Mühle am rauschenden Bach,
Klipp klapp.
Bei Tag und bei Nacht ist der Müller stets wach,
Klipp klapp.
Er mahlet das Korn zu dem kräftigen Brot,
Und haben wir solches, so hat's keine Not,
Klipp klapp, klipp klapp, klipp klapp.

Flink laufen die Räder und drehen den Stein,
Klipp klapp!
Und mahlen den Weizen zu Mehl uns so fein,
Klipp klapp!
Der Bäcker dann Zwieback und Kuchen draus bäckt,
Der immer den Kindern besonders gut schmeckt,
Klipp klapp, klipp klapp, klipp klapp.

Wenn reichliche Körner das Ackerfeld trägt,
Klipp klapp!
Die Mühle dann flink ihre Räder bewegt,
Klipp klapp!
Und schenkt uns der Himmel nur immerdar Brot,
So sind wir geborgen und leiden nicht Not,
Klipp klapp, klipp klapp, klipp klapp.

Informatie en literatuur

In het Schwarzwälder Freilichtmuseum Vogtsbauernhof te Gutach zijn tevens twee houtzaagmolens, een hennepmolen, een oliemolen, een hamermolen (alle watermolens), alsmede een staande göpel (rosmolen) te zien: <http://www.vogtsbauernhof.org/>

In het Hohenloher Freilandmuseum te Wackershofen (ten noordoosten van Stuttgart) zijn naast de korenmolens tevens twee houtzaagmolens (alle watermolens), alsmede een staande göpel (rosmolen) te zien: <http://www.wackershofen.de/>

Mühle und Kleiekotzer. Redaktion Dieter Kauß. Reiff Schwarzwaldverlag Offenburg, 1995. ISBN 3-922 663-362. Genaaid, gelijmd, geïllustreerd, 76 pagina's, 14,7 x 20,9 cm.

Bicker Caarten, A., *De molen in ons volksleven*. A. W. Sijthoff, Leiden, 1958. Gebonden, genaaid, 214 pagina's, 16 x 24 cm.

Bossche, Karel van den, *De Molen als symbool*, 2 delen. Centrum voor Molinologie, Sint-Amands, 1999. Gelijmd, geïllustreerd, 919 pagina's, 20,5 x 29 cm.

Branden, Walter van den, *Molens veelvuldig bekeken: symbool, metafoor en allegorie*. Openingspeech / 2005 - Molens in de Zwinstreek.

Mager, Johannes, Günter Meissner, Wolfgang Orf., *Die Kulturgeschichte der Mühlen*. Edition Leipzig, Ausgabe für Ernst Wasmuth Verlag. Tübingen, 1989. ISBN 3-8030-1806-4. Gebonden, genaaid, geïllustreerd, 268 pagina's, 24,5 x 27,5 cm.

Deze pagina is onderdeel van de homepage van B. D. Poppen <http://www.bdpoppen.nl>